

Doktoritöö eesti ja inarisaami konsonandikesksest vältesüsteemist

Helen Türk. Consonantal quantity systems in Estonian and Inari Saami. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 35.) Tartu: University of Tartu Press, 2019. 148 lk.

Helen Türki väitekiri koosneb neljast akustilise ja artikulaatorse foneetika alasest artiklist, millest kaks on kirjutatud iseseisvalt ning kaks koostöös kolleegidega, ning neid koondavast ülevaateosast. Väitekirja autori roll koostöös kaasautoritega on selgelt ja ammendavalt avatud. Neljast artiklist kolm on pühendatud eesti keele ning üks inarisaami keele foneetika uurimisele. Töö juhendajateks olid dr Pärtel Lippus ja prof Karl Pajusalu.

Pärtel Lippuse ja Juraj Šimkoga kirjutatud artikkel „Context-dependent articulation of consonant gemination in Estonian” [P1] kirjeldab elektromagnetilise artikulograafia meetodiga tehtud tööd, milles uuritakse kõiki bilabiaalse klusiili /p/ avaldumisvorme erinevate kvantiteedikombinatsioonide tingimustes eesti keeles. Lindistati keele, lõua ning üla- ja alahuule liikumist ning paralleelselt salvestati ka akustiline materjal. Kasutati kaht tüüpi vokaalikonteksti: /a-i/ ja /i-a/. Analüüs näitab, et kinemaatilised tunnused, nagu artikulaatorse liigutuse kestus, selle ulatus ja tippkiirus, on mõjutatud peamiselt segmendi taseme kvantiteedist. Fonoloogiliselt pikemad segmendid tekitatakse pikemate ja ulatuslikumate huulte sulgemise liigutustega. Keele asendi muutmise liigutus pikeneb süstemaatiliselt sedamööda, kuidas suureneb vokaalidevahelise konsonandi kvantiteet. Üldiselt võib

öelda, et nii kinemaatilisi tunnuseid kui ka artikulaatorsete liigutuste vahelist koorinatsiooni iseloomustab segmentaalse kvantiteedi ja vokaalide konteksti vaheline mittelineaarne vastasmõju.

„The three-way distinction of consonant duration in Estonian” [P2] on Poolas peetud konverentsietekande tekst, mis keskendus vokaalidevaheliste kõigis kolmes fonoloogilises kestusastmes esinevate konsonantide hääldusele. Mõõdeti viimaste kestust. Uuritav materjal oli pärit eesti keele spontaanse kõne foneetilisest korpusest. Süstemaatiliselt analüüsitud konsonandid olid /k, p, t, s, l, m, n/; vokaalid olid erinevad. Tulemused näitavad, et pikema omakestusega labiaalid /p/ ja /m/ on ka kõnevoolus teistest pikemad ning alveolaarid /t/ ja /l/ keskmiselt kõige lühemad. Enamiku konsonantide hääldamisel on märgata kolme välte jälgi. Märgata on ka koartikulatsiooni nähtusi (konsonandid redutseeruvad), kuid erinevused kaashäälikute omakestuses, mis sõltuvad moodustuskohast ja -viisist, ei kao.

„Interactions between segmental context and quantity: temporal patterns of geminates in Estonian” [P3] on sisult teataval määral lähedane [P2]-le. Analooiliselt keskenduti vokaalidevaheliste kõigis kolmes fonoloogilises kestusastmes esinevate konsonantide hääldusele kahesilbilistes sõnades C1V1C2V2 ning mõõdeti viimaste kestust; samuti oli uuritav materjal pärit eesti keele spontaanse kõne foneetilisest korpusest. Tulemuste analüüsi käigus leiti, et sonorandid on akustiliselt lühemad kui obstruendid ning bilabiaalid on pikemad kui alveolaarid ja velaarid. Avastati huvitav vastasmõju konsonantide kestuse ning konsonanti ümbritsevate vokaalide vahel. Pärast keskvokaali esinev konsonant on tavaliselt pikem kui pärast madalat vokaali esinev ning enne kõrget vokaali esinev konsonant tavaliselt pikem kui enne madalat vokaali esinev. Samas on fonolo-

giliselt lühikesed konsonandid reeglina akustiliselt lühemad kui geminaadid, kuid akustilised erinevused lühikese ja pika geminaadi vahel ei ole paraku mitte nii lihtsalt kirjeldatavad ning sõltuvad konsonandi kvaliteedist.

„The acoustic correlates of quantity in Inari Saami” [P4] on Pärtel Lippuse, Karl Pajusalu ja Pire Terase kaasautorluses valminud artikkel, mis on pühendatud kõnetaktis vokaalidevahelisele konsonandi ternaarsele vastandusele inarisaami keeles, keskendudes lühikestele (ehk poolpikkadele) ja pikkadele geminaatidele. Töö käigus on mõõdetud nii segmentide kestusi, põhitooni muutumist ja intensiivsuse muutumist. Ternaarne vastandus on leitav siis, kui rõhuline vokaal esimeses silbis on lühike. Kui rõhuline vokaal on pikk, siis lühike (poolpikk) ja pikk geminaat teineteisest ei eristu. Kõigis analüüsitud sõnades on täheldatav tendents isokroonsusele: kui vokaalidevahelise konsonandi kestus pikeneb, siis samal ajal konsonanti ümbritsevate vokaalide kestused lühenevad. Pika geminaadiga sõnades pole põhitooni langus nii järsk kui lühikese geminaadi ja lühikese konsonandiga sõnades. Rõhutu vokaali intensiivsus langeb ühes vokaalidevahelise konsonandi kvantiteedi tõusuga. Kokkuvõttes võib öelda, et kolmene kvantiteedi vastandus inarisaami keeles realiseerub peamiselt kestuse domeenis ning et põhitooni kontuuri ja intensiivsuse muutumine siin suurt rolli ei mängi.

Helen Türgi väitekirjal on mitmeid tugevaid külgi. Esiteks, väitekirja neljast artiklist üks on pühendatud artikulaatorsele foneetikale. Eesti keele foneetika uurimisel on selle artikulaatorne komponent võrreldes akustilise ja tajufoneetikaga olnud üsna nõrgalt esindatud. Põhjusi selleks on mitu: artikulaatorne foneetika nõuab tavaliselt spetsiifilise aparatuuri olemasolu ning samuti teadmisi inimese

anatoomiast ja füsioloogiast, mida keeleteaduse õppekavas jagatakse napilt, kui üldse. Seetõttu on noore uurija esilekerkimine, keda artikulaatorsed meetodid foneetikas köidavad ning kes neid rakendada suudab, eesti keele foneetika arengu seisukohalt väga tänuväärne.

Teiseks, muljet avaldab Türgi pädevus statistiliste meetodite rakendamise osas uurimistulemuste analüüsil. Mul on tekkinud ettekujutus, et kõne (ja muusika) uurimise tulemuste avaldamisel erialajakirjades eeldatakse iga aastaga üha komplitseeritumate statistiliste meetodite kasutamist. Lihtne ühefaktoriline dispersioonanalüüs pole enam küllaldane. Et iseloomustada Türgi poolt vallatavate statistiliste teadmiste taset, luban enesele tsiteerida väitekirja eestikeelset kokkuvõtet (lk 50): „Kõigis artiklites tehti statistiline andmeanalüüs programmiga R (R Development Core Team 2014). Artiklites [P1], [P2] ja [P4] kasutati traditsioonilisi segamudeliteid (Bates et al. 2014) ning artiklis [P3] Bayesi statistikal põhinevaid segamudeliteid (Bürkner 2017). Bayesi statistikas puuduvad tõenäosused, millele on üles ehitatud traditsioonilise ehk sagedusliku statistika põhimõtted. Järeldusi tehakse posterioorse tõenäosusjaotuse põhjal, mis on kombineeritud tõepärafunktsioonist ja aprioorsest tõenäosusjaotusest (McElreath 2016; Päll, Maiväli 2017). Statistilised segamudelid hõlmavad populatsiooni piires mittevarieeruvaid faktoreid ning varieeruvaid (juhuslikke) faktoreid. Kõigis kolmes publikatsioonis rakendatud mudelites arvestati juhuslike faktoritena keelejuhtide ja testsõnadega. Faktorite tasemetes edasi-seks paariviisiliseks võrdlemiseks kasutati Tukey HSD testi.”

Kolmandaks, foneetika teooria seisukohast on olulised mikro- ja makroprosoodia vahelised seosed, mida autor oma väitekirjas veenvalt demonstreerib. Mikroprosoodia all mõtleme siin peajasjalikult

häälikute omakestusi ning makroprosodia all sõna või kõnetakti tasemel ilmnevaid seaduspärasusi, mida eesti keele foneetikas kasutatakse eeskätt veldetevaheliste erinevuste kirjeldamiseks. Oulised on ka koartikulatsiooni nähtused, mida autor töös samuti puudutab.

Neljandaks, [P1]-s analüüsivad autorid seoseid foneetilise andmestiku ja moora-teooria rakenduste vahel eesti keele fonoloogias, mida mulle teadaolevalt pole keegi nii süstemaatiliselt varem teinud.

Väitekirja teema valik on aktuaalne, sest veldetevahelisi erinevusi, mis avalduvad vokaalidevahelise konsonandi akustilistes ja artikulaatorsetes tunnustes, ei ole varem põhjalikult uuritud. Uurimistöö fookus on eesti keele foneetikal, ent artikkel inarisaami geminaatidest täiendab seda orgaaniliselt, sidudes väitekirja ühtseks tervikuks. Viitamine varasematele selle ala töödele on täiesti piisav, mis annab tunnistust sellest, et autori kursis olek kõnealuses valdkonnas sooritatud seni tehtud tööga on küllaldane. Mõistete selgus, definitsioonid ja teema teoreetiline valdamine on väitekirjas kõrgel tasemel. Meetodite valik väitekirjana esitatud artiklites on igati põhjendatud ja novaatorlik. Materjali valik eesti keele foneetika uurimisele pühendatud artiklites on rahuldav, kuid inarisaami keele puhul ei saa mööda mõnest probleemist (mida küll autori võimuses pole olnud lahendada). Inarisaami emakeelena kõnelejaid on umbes 250. Nad ei ela üksikutele väga lähedal. See tingib, et nende idiolektid võivad olla võrdlemisi erinevad, mis tekitab probleeme inarisaami üldkeele määratlemisel, ning on võimalik, et seda ei saagi teha. Niisiis ei võime kõnelda inarisaami keele normist, vaid hulgast idiolektidest, mille vahel, tõsi küll, valitseb suur ühisosa.

Väitekirja lugedes hakkasid silma mõned üksikud küsitavused.

[P2], tabel 1 ja tekst seal juures: tabel eristab palataliseeritud ja palataliseerimata konsonante, tekst aga mitte. Miks?

[P2], tabel 3: üksikute konsonantide hulk andmestikus erineb üksikeisega võrreldes väga palju, kohati ligi 20 korda – kas seda ei saanuks kuidagi vältida?

[P3], abstrakt: „It is generally found in different languages that the main correlate of consonantal quantity or gemination is duration: geminates are longer than single consonants.” („Üldiselt on eri keeltes leitud, et konsonantide kvantiteedi ehk geminatsiooni peamine korrelaat on kestus: geminaadid on pikemad kui üksikkonsonandid.”) Ma ei tea, aga mulle tundub see väide triviaalsena.

[P3], lk 4, alt 9. rida: Ingrian. Kas siin peetakse silmas ingerisoomet keelt? Kas ingerisoomet keeles on silmapaistvaid erinevusi võrreldes soome ühiskeeleaga?

[P4]-s on mul probleem ühe sõnaga: „In Estonian the domain of quantity is a left-headed disyllabic foot, and the opposition of short (Q1; /sate/ ‘fall-out’), long (Q2; /sa:te/ ‘broadcast’; /sate/ ‘fall’; /saatte/ ‘get, pl. 2nd pers.’) [---]” („Eesti keeles on vältet domeeniks trohheiline kahesilbiline kõnetakt ning lühikese (Q1; /sate/ ‘sade’), pika (Q2; /sa:te/ ‘saade’; /sate/ ‘sate’; /saatte/ ‘saade, pl. 2. isik’) [---]”) /sate/ ‘fall’ tuleks eesti kirjakeeles kirjutada „sate”. Aga niisugust sõna eesti kirjakeele seletav sõnaraamat ei tunne. Inglisekeelne sõna „fall” on paljutähenduslik. Nii ei selgu lugejale, millist sõna konkreetselt silmas peetakse.

Kokkuvõttes on Helen Türgi väitekirjas demonstreeritav analüüs loogiline ja arvestab erinevaid vaatepunkte. Teksti esitus on loogilise struktuuriga ja keeleliselt selge. Uuriija on kriitiline varasemate uurimuste, teooriate, meetodite, materjali, allikate ja oma töö teadusliku väärtuse suhtes. Teiste sõnadega, see uurimus on algupärane ja iseseisev.

Eriti huvitavana torkasid silma järgmised mõtted.

[P4] sisaldab väidet (lk 48, vasak veerg, read 16–17: „[I]n the phonology of Skolt Saami the three way distinction is only a transitory stage and the system strives to be binary”. (“Koltasaami fonoloogias on kolmene vastandus vaid üleminekustadiumis ning süsteem püüdleb binaarsuse suunas.”) See lause näib viitavat, et kolmesed vastandused keeltes pole normipärased ja et nad ilmutavad tendentsi taanduda binaarseteks. Seda tuleb foneetikutel muidugi alles tõestada.

[P3]-s järeldab autor veel kord (lk 18), et „the realization of the three-way quantity distinction is not completely separate from the characteristics of the underlying segmental context” [„kolmese kvantiteedi-eristuse rakendamine ei seisa aluseks oleva segmentaalse konteksti omadustest täiesti eraldi”]. See näib olevat üks töös tehtud huvitavamaid järeldusi.

Helen Türk kaitses oma doktori-töö Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi nõukogu ees edukalt 30. augustil 2019.

JAAN ROSS